

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.11>
УДК [343.98:347.9](477)

І. А. Петрова,

доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1652-6715>,
e-mail: ekobezpeka.ira@gmail.com

Д. О. Чекін,

науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9893-1588>, e-mail: chekin.hniise@gmail.com

К. П. Силенок,

науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9355-5010>,
e-mail: sulenokkateruna@gmail.com

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА НЕПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСАХ

У статті розглянуто види та характеристики спеціальних знань, а також правовий статус осіб, яких залучають для застосування спеціальних знань у цивільному й господарському процесах. Використовуючи порівняльно-правовий метод дослідження, було визначено схожість і відмінності суб'єктів, які використовують спеціальні знання, а саме спеціаліста, перекладача, педагога, тощо.

Окреслено питання правового врегулювання залучення кандидатури перекладача до процесу та проблему некомпетентності перекладачів у юридичній термінології. Визначено шляхи вдосконалення участі перекладачів у судовому процесі.

Проаналізовано думки та спостереження науковців у галузі права щодо використання спеціальних знань у сфері права та заперечено можливість проведення правових експертиз у судовому процесі.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, правові знання, консультація, медіація, цивільне судочинство, докази, засіб доказування, суд, висновки експерта, технічні знання, перекладач, педагог.

Постановка наукової проблеми. Мета використання спеціальних знань передбачає, що такі знання використовуються для формування доказової інформації та для її перевірки й оцінки процесуально уповноваженими на те особами. За цим критерієм (юридична мета використання) здійснюється розподіл форм використання спеціальних знань на процесуальні та непроцесуальні. Так, якщо під час застосування спеціальних знань формується новий доказ або перевіряється раніше здобутий, то в цьому разі це процесуальний спосіб використання спеціальних знань. Якщо спеціальні знання застосовують для формування внутрішнього переконання суб'єкта доказування для оцінки доказової інформації, то в такому разі йдеться про непроцесуальну форму використання спеціальних знань. Однак, остаточного розмежування між застосуванням процесуальних і непроцесуальних форм застосування спеціальних знань у цивільному й господарському процесі немає.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання застосування спеціальних знань та окремі аспекти їх використання під час судового розгляду досліджували багато вітчизняних і зарубіжних науковців, поміж яких: А. Г. Давтян, Ю. М. Грошевий, В. Г. Гончаренко, Т. М. Кілічава, А. О. Селіванов, Ю. Д. Притика та ін.¹ Проте, і сьогодні залишається чимало прогалин у законодавстві щодо використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесі.

Метою статті є виявлення прогалин, що існують у цивільному та господарському процесуальних законодавствах щодо різних форм застосування спеціальних знань, на основі аналізу окреслення їхніх загальних ознак і визначення особливостей їх застосування у цивільному та господарському процесі.

Викладення основного матеріалу дослідження. У юридичній доктрині виокремлюють різні форми використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесі. Наприклад, А. Г. Давтян вважає, що в цивільному судочинстві слід розмежовувати форми використання спеціальних знань, серед яких є як регламентовані, так і не регламентовані законом. Поміж них можна назвати такі:

- 1) використання спеціальних знань досвідчених осіб без залучення останніх до участі в судовому процесі (консультації, різноманітні довідки зі спеціальних питань тощо);

¹ Див., наприклад: Давтян А. Г. Експертиза в гражданском процессе. Москва, 1995. 83 с. ; Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довід. посіб./уклад.: Ю. М. Грошевий, М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2004. 448 с. ; Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право: навч. посіб. Київ, 2007. С. 200 ; Селіванов А. О. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи//*Право України*. Київ, 2002. № 8. С. 32—34 ; Цивільне процесуальне законодавство України: зб. нормат. актів/за заг. ред. В. Т. Маляренка. Київ, 2004. 544 с.

- 2) використання спеціальних знань у формі результатів несудових (відомчих, адміністративних) розслідувань, відомчих експертиз;
- 3) використання спеціальних знань досвідчених осіб, що мають виконувати процесуальні функції спеціалістів:
 - а) участь в огляді письмових та речових доказів;
 - б) залучення їх до процесу як педагогів, перекладачів;
- 4) використання спеціальних знань у формі судової експертизи або спеціальних знань тих осіб, що мають виконувати процесуальні функції експертів ¹.

Схожої точки зору дотримуються й інші вчені ², однак, деякі автори, доповнюючи згадані форми, звертають увагу й на такі, як:

- отримання консультацій і довідок від досвідчених осіб;
- використання допомоги спеціалістів під час провадження процесуальних дій;
- призначення судової експертизи ³.

Зауважимо, що зазначеними вище формами перелік використання спеціальних знань не вичерпано.

Аналіз норм чинного процесуального законодавства дає можливість зробити висновок про те, що у цивільному й господарському процесах можна виокремити такі форми використання спеціальних знань:

- 1) використання спеціальних знань, які має суд. Наприклад, судді мають спеціальні знання, необхідні для того, щоб кваліфіковано провести огляд доказів, або спеціальні знання з окремих галузей права;
- 2) використання спеціальних знань компетентних (досвідчених) осіб без залучення останніх до участі у цивільному чи господарському процесах. Наприклад, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної в результаті ДТП, коли власники транспортних засобів ще перед розглядом справи у суді звертаються до експертних установ для проведення несудових автотоварознавчих експертиз, висновки яких залучаються до справи як письмові докази;
- 3) використання спеціальних знань компетентних (досвідчених) осіб, залучених до участі у цивільному чи господарському процесах:
 - спеціалістів у формі консультацій, допомоги технічного характеру чи допомоги під час здійснення процесуальних дій;
 - компетентних осіб, зокрема перекладача, педагога, особи, яка надає правову допомогу, тощо (наприклад, ст. 9 ЦПК, ст. 10 ГПК України);
- 4) використання результатів судових експертиз — висновку експерта.

Слід також зауважити, що форми використання спеціальних знань, які застосовуються під час здійснення правосуддя, мають схожі ознаки.

¹ Давтян А. Г. Указ. соч. С. 17.

² Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі. ... С. 189.

³ Кілічова Т. М. Зазнач. твір. 352 с.

Зокрема, як зауважено в юридичній літературі, пізнання в усіх формах здійснює особа, спеціаліст (фахівець) на основі спеціальних знань¹.

Однак, кожна форма має і свою специфіку, тому вбачається доцільним проаналізувати кожну з них окремо. Особливою та основною формою використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесах залишається експертиза.

Слід зазначити, що чинним ЦПК України вперше передбачено залучення до цивільного процесу спеціаліста (ст. 74). У ЦПК України 1963 р. не було передбачено такої можливості, хоча на практиці судді часто послуговувалися консультаціями фахівців з різних галузей знань. Зокрема, поширеною стала практика залучення до участі у справі спеціаліста для розв'язання питань, що потребують спеціальних знань, у разі коли проведення експертизи є недоцільним. Так, наприклад, під час розгляду та розв'язання цивільної справи може виникнути необхідність у спеціальних знаннях довідкового характеру, отримання яких не вимагає проведення спеціального дослідження (наприклад, у справах про розподіл будинку часто потрібно визначити, чи підлягає будинок поділу в натурі. Для правильного розв'язання цього питання, що одночасно сприятиме виконанню судового рішення, корисною буде консультація спеціаліста (архітектора-будівельника).

Варто зазначити, що спеціаліст може бути залучений до участі у господарському чи цивільному розгляді справи за ініціативою сторін, осіб, які беруть участь у справі, або за ініціативою суду, про що суд виносить ухвалу. Саме тут суд має впевнитися, що особа, залучена як спеціаліст, має достатній рівень спеціальних знань для сприяння суду у розв'язанні справи й надання відповідних консультацій. Утім, якщо під час оцінки матеріалів, наданих спеціалістом, будуть виявлені неточності, суд має призначити первинну судову експертизу або запросити спеціаліста, який проводив дослідження до порушення справи в суді, дати роз'яснення щодо позиції фахівця.

Так, наприклад, у справах за позовом про визнання заповіту та договору дарування недійсними, де суд найчастіше ініціює призначення та проведення судової експертизи, прокуророві доречно додатково використати офіційну консультацію спеціаліста, оскільки останній може виявити недостатнім проведення експертного дослідження та порекомендувати, у необхідних випадках, проведення комплексної судової експертизи на перетині двох чи більше галузей наук. Це пов'язано з тим, що суддя внаслідок своєї некомпетентності (враховуючи відсутність спеціальних знань, наприклад, технічних чи медичних), шаблонно виносить на розв'язання експертизи питання, що стосуються лише певної частини експертного дослідження, а відтак, поза увагою лишаються окремі специфічні прояви чи закономірності події, поведінки тощо.

¹ Васьковський Е. В. Учебник гражданского процесса. Москва, 2003. С. 22.

Щодо консультації як однієї з форм використання знань спеціаліста, то її має застосовувати не тільки суд під час судового розгляду, а й прокурорсько-слідчі працівники на всіх стадіях юрисдикційного процесу.

Цікавим є підхід професора Н. С. Карпова, який вважає, що за наявності джерела даних і відомостей про нього не потрібне його додаткове опрацювання, оскільки суд — єдиний орган, що вирішує справу по суті, — може за потреби звернутися до будь-якого джерела даних для перевірки їх вірогідності¹. Зважаючи на означене, письмовий висновок спеціаліста слід вважати окремим видом джерела доказів, що обов'язково слугуватиме повному, усебічному й об'єктивному здійсненню судового провадження. Однак, процесуальним законодавством не передбачено згаданий документ як засіб доказування.

З огляду на те, що участь спеціаліста у цивільному та господарському процесі є новелою сучасного процесуального законодавства, це питання недостатньо досліджене в науках процесуального права і викликає деякі труднощі. Хоча в різний час науковці неодноразово звертали увагу на необхідність використання в цивільному процесі допомоги спеціаліста та висловлювали свої пропозиції щодо його правового статусу². У науці цивільного процесуального права наразі не сформовано єдиного підходу до розв'язання цього питання та визначення поняття «спеціаліст».

Термін «спеціаліст» у загальному розумінні означає *той, хто досконало знається на певній спеціальності, має глибокі знання в будь-якій галузі науки, техніки тощо*³. Тобто спеціаліст у загальному розумінні — це особа, яка професійно знається на певній спеціальності. У правозастосовній практиці спеціалістами є будь-які особи, чий спеціальні знання необхідні для з'ясування природи, сутності, властивостей об'єктів, явищ, знання яких необхідні для визначення істини.

Відповідно до ч. 1 ст. 74 ЦПК України спеціалістом може бути особа, яка має спеціальні знання та навички, необхідні для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо).

¹ Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. С. 214.

² Захарова О. С. Докази та доказування в справах, що виникають з шлюбно-сімейних правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 1995. 152 с.; Селіванов А. О. Знач. твір. С. 32—34; Цивільне процесуальне законодавство України: ...; Цивільне процесуальне право України: навч. посіб./за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ, 2006. 384 с.; Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т. Т. 1/за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2006. 912 с.

³ За Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків, 2002. С. 437.

Хоча науковці неодноразово звертались до проблеми використання у цивільному та господарському процесі допомоги спеціаліста, основну увагу вони приділяли розкриттю значення та перспектив використання такої допомоги. Натомість правовому статусу спеціаліста не приділялось достатньо уваги, і в юридичній літературі не дано визначення поняття «спеціаліст», яке б не викликало певних заперечень. Це створює підґрунтя для докладного розгляду цього питання.

Так, І. Л. Петрухін ще у 1960-ті рр. виокремив концепцію спеціаліста-консультанта, відповідно до якої спеціаліст — це не експерт, але він може давати висновки як консультант суду (щодо розв'язання конкретних питань для визначення певних обставин без проведення дослідження та посилання на наукові положення, практичні, довідкові дані з теорії і практики застосування спеціальних знань) ¹.

Погоджуючись загалом із цим визначенням, Т. В. Сахнова характеризує спеціаліста як самостійного суб'єкта процесу, важливою ознакою якого є його участь у процесуальній дії. Тобто спеціаліст бере участь у справі та сприяє суду під час здійснення ним пізнавальної діяльності та під час застосування спеціальних знань, але без спеціального дослідження. Вона обґрунтувала дві форми, що можуть бути застосовані у цивільному та господарському процесі: участь спеціаліста у здійсненні судом процесуальної дії та наданні суду консультаційно-довідкової інформаційної допомоги зі спеціальних питань, що не потребують проведення дослідження ². Цим дослідження правового статусу спеціаліста серед процесуалістів у науці процесуального права здебільшого й обмежилось.

Аналіз цього питання (із урахуванням наданого названими науковцями визначення) дозволяє розглядати спеціаліста як самостійного суб'єкта цивільного чи господарського процесів, що має комплекс процесуальних прав та обов'язків, які не дублює жоден інший учасник процесу. Це можливо у разі, коли залучення спеціаліста потрібно суду для визначення доцільності призначення експертизи. Зокрема, під час огляду судом письмового доказу, спеціаліст з допомогою спеціального пристрою може виявити виправлення (підчистки, дописки) у тексті договору, що дає підставу суду призначити криміналістичну експертизу цього документа. При цьому спеціаліст, як зазначають окремі автори ³, може навіть давати поради та консультації щодо формулювання питань, які виносяться на розв'язання експертизи. Отже, можна визначити участь спеціаліста у цивільному та господарському процесі як:

¹ Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. Москва, 1964. С. 57—69.

² Сахнова Т. В. Судебная экспертиза. Москва, 2000. С. 49—50.

³ Орлов Ю. К. Специалист — это сведущее лицо, не заинтересованное в исходе дела//Российская юстиция. 2003. № 4. С. 36—37.

- участь у провадженні процесуальних дій (діяльність технічного характеру);
- надання консультації суду та іншим учасникам процесу (зокрема, і з правових питань).

На підставі цього та з урахуванням усіх форм участі спеціаліста в цивільному чи господарському процесі, поняття «спеціаліст» можна сформулювати так: *спеціаліст* — це самостійний суб'єкт цивільного/господарського процесу, яким є фахівець у галузі спеціальних знань, якого залучає суд до участі в процесі для надання консультаційно-довідкової допомоги з питань, що потребують застосування спеціальних знань і допомоги технічного характеру (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) під час вчинення процесуальних дій.

Від використання спеціальних знань спеціаліста у цивільному та господарському процесах слід відрізнити таку форму застосування спеціальних знань, як використання допомоги інших компетентних осіб — перекладача, педагога, експерта з питань права, тощо. Так, відповідно до ч. 1 ст. 75 ЦПК України та ч. 1 ст. 72 ГПК України перекладачем може бути особа, яка вільно знає мову, якою здійснюється цивільне судочинство, та іншу мову, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови іншою, а також особа, яка обізнана в техніці спілкування з глухими, німими чи глухонімими. Отже, перекладач також є фахівцем у галузі спеціальних знань (лінгвістичних). Слід зазначити, що йдеться саме про фахівця (спеціаліста) з лінгвістичних знань, оскільки не будь-яка особа, яка знає іноземну мову або техніку спілкування з глухими, німими чи глухонімими, може бути перекладачем у цивільному процесі. Як правильно наголошено в наукових працях, перекладач має знати юридичну термінологію — українську, іноземну тощо, повинен брати на себе обов'язок не розголошувати відомості, які стали йому відомі під час розгляду справ, у яких він брав участь¹. Однак, як свідчить аналіз судової практики, наявність документа, що підтверджує належну освіту, не завжди свідчить про наявність спеціальних знань у цій галузі. На жаль, у вітчизняній судовій практиці подібні випадки є непоодинокими. Посвідчення належної освіти перекладача не завжди є підтвердженням достатнього рівня знань у галузі спеціальної юридичної термінології, якою послуговуються під час розгляду різних категорій справ у цивільному та господарському провадженнях.

Водночас перекладача, хоча він і є фахівцем у галузі лінгвістичних знань, не слід ототожнювати зі спеціалістом. У цивільному й господарському процесах перекладач, як і спеціаліст, надає технічну допомогу, застосовуючи при цьому спеціальні знання. Хоча перекладач є фахівцем, його участь і знання застосовують для забезпечення принципів рівності та змагальності сторін. Головне для спеціаліста — це допомогти суду

¹ Фурса С. Я., Фурса Є. І, Щербак С. В. Знач. твір..С. 249.

визначити, зафіксувати фактичні дані; здійснити конкретну процесуальну дію. Спеціаліста залучають для участі в процесуальній дії, яку здійснює суд. Процесуальні ж функції перекладача полягають у з'ясуванні фактичних даних за допомогою правильного та повного перекладу, у сприянні учасникам процесу здобути інформацію про обставини справи. Його участь у процесі зумовлено принципом здійснення судочинства державною мовою (ст. 9 ЦПК та ст. 10 ГПК України).

Крім того, на відміну від спеціаліста, якого залучають до участі у справі ухвалою суду, без обов'язкового клопотання зацікавлених осіб, для участі перекладача в процесі обов'язково потрібна ініціатива особи, яка не знає мови судочинства. У зв'язку з цим слід погодитись з пропозицією процесуалістів щодо необхідності уточнення відповідного положення процесуального закону¹. Адже, відповідно до ч. 2 ст. 75 ЦПК України та ч. 2 ст. 72 ГПК України, перекладача допускають ухвалою суду за заявою учасника справи або призначають з ініціативи суду. Водночас, на нашу думку, тільки особа, яка безпосередньо потребує допомоги перекладача, може виступати ініціатором цього питання. Також у процесуальному законодавстві не врегульовано питання про те, що особа, яка потребує допомоги перекладача, має право запропонувати його кандидатуру. Звісно, окремі юристи вважають, що це передбачається само собою², але якщо право учасника процесу не регламентовано законодавчо, то реалізувати його на практиці не завжди можливо.

Отже, участь перекладача у цивільному та господарському процесі є гарантією забезпечення права на судовий захист особам, які беруть участь у справі, і не знають або недостатньо знають державну мову. Саме тому процесуальний порядок участі перекладачів у цивільному та господарському процесі потребує вдосконалення, адже необхідно розв'язати цілу низку питань: можливість ведення процесу іноземною мовою, якщо всі особи, які беруть участь у справі, не знають мови судочинства³, порядок пошуку перекладача (хто має шукати, у який термін тощо), доцільність залучення до матеріалів справи диплома перекладача тощо.

Педагог, який може брати участь у справі під час допиту малолітніх і неповнолітніх свідків, також є носієм спеціальних знань у галузі дитячої, підліткової, юнацької психології⁴. Допит особи, яка не досягла повноліття, — це завжди складний процес, оскільки психіка останньої достатньо нестабільна й дуже вразлива. Однак, на практиці суди тільки тоді звертаються

¹ Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Зазнач. твір. С. 247—248.

² Луспенік Д. Д. Настільна книга професійного судді при розгляді цивільних справ (складання судових процесуальних документів за новим ЦПК України): науко.-практ. комент. Харків, 2005. С. 166.

³ Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ, 2006. С. 206—207.

⁴ Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І., Гончаренко С. В., Попельюшко В. О. Криміналістика. Академічний курс: підручник. Київ, 2018. 495 с.

до показань неповнолітніх, коли про це прямо зазначено в законі або якщо немає інших доказів, які б підтвердили чи спростували конкретну обставину, що має значення для правильного розв'язання справи. У такому разі перед судом постає завдання зробити процес допиту найменш травматичним для неповнолітнього свідка, і в цьому йому може допомогти педагог, зокрема, налаштувавши контакт з неповнолітньою (малолітньою) особою, формулюючи чіткі та зрозумілі питання, з'ясовуючи різноманітні обставини, що мають значення для справи.

Іще однією формою використання спеціальних знань, яка набуває все більшого поширення, є використання спеціальних знань компетентних (досвідчених) осіб без залучення їх до участі у цивільному та господарському процесі. Зокрема, у судовій практиці широко послуговуються консультативними висновками, довідками від установ, організацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У наукових працях вже давно висловлюють судження, що з деяких питань, які вимагають застосування спеціальних знань без проведення дослідження, можна видавати довідки, але не особою, залученою як спеціаліст до процесу, а лише відповідною установою, організацією, підприємствами й посадовими особами (які не є суб'єктами процесу) ¹.

На відміну від спеціаліста, такі організації та особи не є учасниками процесу, не беруть участь у процесуальних діях судів, тому вони, відповідно, жодних самостійних процесуальних функцій не виконують і процесуального статусу не мають. Наприклад, якщо у цивільних справах про визнання особи недієздатною, сам громадянин, який страждає на психічний розлад, не бажає надати (заявникові або суду) відомості про стан свого здоров'я, заявник втрачає фактичну можливість це зробити. У заявника залишається єдиний вихід: заявити клопотання перед судом про витребування таких відомостей у відповідного медичного закладу. У цьому разі медичний заклад, його посадові особи не є суб'єктами процесу, хоча процесуальні відносини виникають між ними і судом щодо витребування письмового доказу. Отже, подана на вимогу суду інформація, здобута під час консультації, з довідок від установ, організацій, органів влади в порядку виконання ними своїх професійних обов'язків, є доказом (у разі здобуття письмової інформації — письмовим), оскільки відповідає загальним ознакам судового доказу (дотримання процесуальної форми під час одержання, допустимості, належності).

Окрім наведеного переліку використання форм спеціальних знань у цивільному та господарському процесі, необхідно окремо звернути увагу на те, що в судовій практиці (поряд із судовою експертизою) широко використовують також результати несудових експертиз. На практиці сторони нерідко проводять експертизу до відкриття провадження за власною

¹ Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України. Проблеми і перспективи: наук.-практ. посіб. Київ, 2006. 448 с.

ініціативою (несудова експертиза, тобто проведена не за ухвалою суду). Так, у більшості випадків, у справах про відшкодування шкоди сторони проводять експертизу ще до початку судового процесу¹. Крім того, наразі актуальним залишається питання, чи повинен суд призначати експертизу з тих же питань, з яких проведено несудову експертизу і які не підлягають сумніву. Здавалося б, це необов'язково робити, якщо немає потреби в проведенні судової експертизи. З іншого боку, беручи до уваги, що подібний висновок використовується як письмовий доказ, суд не має правової підстави для оцінки його саме як результату дослідження. Якщо, наприклад, суд відкидає висновок несудової експертизи через те, що в ньому немає повного опису проведених досліджень, то він припускається помилки, адже до письмового доказу закон такої вимоги не висуває (для нього достатньо відомостей про обставини справи).

Отже, ототожнення результатів несудової експертизи з письмовим доказом не є розв'язанням проблеми, що існує, — це лише передбачене надання можливості використати в процесі таке джерело доказової інформації. Письмовий доказ і висновок експерта — різні самостійні види доказів, що мають різну правову природу. Фактично несудова експертиза — це повноцінне спеціальне дослідження, що відрізняється від судової експертизи лише проведенням її в непередбаченій законом процесуальній формі.

Однак, використання в цивільному чи господарському процесі результатів несудової експертизи не виключає можливості проведення судової експертизи щодо тих самих об'єктів і з того самого предмета. Це питання особливо актуальне тоді, коли сторона чи інші заінтересовані особи заявляють клопотання про проведення експертизи. Те, що у справі наявні результати несудової експертизи, не є підставою для відмови у проведенні судової експертизи.

Поряд з використанням результатів несудової експертизи останнім часом також часто використовують такі форми спеціальних знань, як консультаційні висновки, довідки окремих фахівців у галузі спеціальних знань (зокрема, у галузі права). Науковці зазначають, що практика судової реформи породила чимало проблем, пов'язаних із реалізацією права юридичними й фізичними особами. Так, процесуальна модель побудови правосуддя долучила до розгляду справ судові органи, наділені широкою компетенцією розглядати справи на кожному етапі, застосовуючи законодавство в його широкому розумінні. Розглядаючи справу, суддя застосовує загальні та спеціальні знання (передусім — норми Конституції України й інших правових актів). Суддю — як найголовнішого суб'єкта судового процесу — наділено повноваженнями тлумачити норми права, проводити системне

¹ Цивільне процесуальне право України: навч. посіб. ... ; Судова практика Вишого адміністративного суду України. 2006—2008/редкол.: В. Г. Гончаренко (голова) та ін. // *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. Київ, 2008. № 6. 352 с.

дослідження різних законів, керуватися роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України (зокрема, з питань застосування законодавства), бути обізнаним з міжнародно-правовими актами, чинними в Україні¹. Водночас як судді, так і досудові органи мають право використовувати для розв'язання процесуальних питань спеціальні знання, які мають фахівці з різноманітних галузей знань, шляхом призначення судової експертизи.

У ст. 73 ЦПК та ст. 70 ГПК зазначено, що як експерта з питань права можна залучати особу, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Рішення про допуск до участі у справі експерта з питань права й долучення його висновку до матеріалів справи ухвалює суд. Експерт з питань права зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення. За відсутності заперечень учасників справи експерт з питань права може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Експерт з питань права має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не має відповідні знання, а також право на оплату послуг і на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Ставлення науковців до цієї проблеми не є однозначним, а в окремих випадках навіть діаметрально протилежним: від визнання знань у галузі права знаннями, які можна без будь-яких застережень визнавати різновидом спеціальних і використовувати в інтересах судочинства,— до рішучого заперечення можливості долучення таких знань до переліку спеціальних та категоричної відмови від їх використання в доказуванні, у досудовому слідстві, а також заперечення можливості призначення й проведення правових експертиз.

На думку О. О. Ейсмана, знання в галузі законодавства і науки права, іншими словами — юридичні знання, не належать до спеціальних знань у тому сенсі, у якому це поняття вживають у законі². Водночас виникає питання щодо визначення розряду спеціальних криміналістичних знань. В. Г. Гончаренко характеризує спеціальні криміналістичні знання в процесуально-правовому розумінні як знання в галузі криміналістичної техніки, що застосовуються спеціально підготовленими особами під час здійснення юридичної діяльності для пізнання об'єктів з їх природничо-наукового і технічного боку³.

Його підтримує Г. І. Грамович, на думку якого, криміналістичні знання — це система тісно пов'язаних юридичних і природничо-технічних наукових відомостей, які загалом належать до юридичних знань. Але,

¹ Селіванов А. О. Знач. твір.

² Эйсман А. А. Критерии и формы использования специальных познаний при криминалистическом исследовании в целях получения судебных доказательств// *Вопросы криминалистики*. Москва, 1962. Вып. 6—7. С. 39.

³ Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы). Киев, 1980. С. 118.

враховуючи складність цієї системи, багатоплановість розв'язуваних за її допомогою завдань, можна виокремити природничо-наукові відомості, що використовуються для пізнання об'єктів у процесі розкриття, розслідування злочинів і запобігання їм¹.

Противники визнання правових знань знаннями спеціальними стверджують, що в разі виникнення труднощів у розв'язанні практичних питань правозастосовної діяльності в процесі застосування, наприклад, норм митного, податкового, банківського чи інших галузей права, а також питань, пов'язаних із застосуванням іноземного права, припустимим є отримання допомоги з використання таких знань у непроцесуальній формі, зокрема консультування². При цьому будь-яке консультування учасника провадження чи судді має на меті отримання консультації від спеціаліста. Отже, і правові знання такого спеціаліста є спеціальними.

На нашу думку, використання спеціальних правових знань у цивільному та господарському процесі потребує, передусім, підготовки фахівців, які б спеціалізувалися винятково на якомусь вузькому колі правових питань. Наразі вітчизняні вищі навчальні заклади здійснюють загальну (універсальну) підготовку фахівців-юристів. Це обумовлено потребами сучасного ринку праці. Вузькоспеціалізованих фахівців майже не готують. З огляду на це, ми погоджуємося з думками тих науковців, які заперечують можливість проведення правових експертиз у судовому процесі³ та стверджують, що експертиза в галузі права можлива тільки в практиці Конституційного Суду з обмеженого кола питань.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо: до процесуального визначення спеціальних знань обов'язково має належати їхнє загальнонаукове поняття як неодмінна змістова основа поняття процесуального, а останнє зумовлюватиме лише межі й форми особливого використання цих знань у цивільному та господарському процесі і юридично значущі наслідки такого використання. Аналіз форм використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесі дає всі підстави вважати, що, крім спеціальних знань, які застосовують у формі експертизи, послуговуються також іншими, яким надано розгорнуту характеристику. У статті окреслено межі участі спеціаліста в цивільному й господарському процесі, зокрема: участь у провадженні процесуальних дій (діяльність технічного характеру); надання консультацій суду й іншим учасникам процесу (зокрема, з правових питань) тощо.

Доведено, що однією з форм використання спеціальних знань, яка набуває все більшого поширення, є застосування спеціальних знань

¹ Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учеб. пособ. Минск, 1987. С. 10—11.

² Стринжа В., Корюшко В. Використання спеціальних знань судом//*Радянське право*. Київ, 1973. № 3. С. 46—49.

³ Фурса С. Я., Фурса С. І., Щербак С. В. Знач. твір. С. 447.

компетентних (досвідчених) осіб без залучення їх до участі у цивільному та господарському процесах. Зокрема, у судовій практиці широко послуговуються консультативними висновками, довідками від установ, організацій, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, що передбачено їхніми професійними обов'язками.

References

- Davtyan, A. G. (1995). *Ekspertiza v grazhdanskom processe*. Moscow: Spark [in Russian].
- Eisman, A. A. (1967). Kriterii i formy ispolzovaniia spetsialnykh poznanii pri kriminalisticheskom issledovanii v tseliakh polucheniiia sudebnykh dokazatelstv. *Voprosy kriminalistiki*. Moscow: Gosizurizdat [in Russian].
- Fursa, S. Ya. (2006). *Tsyvilnyi protses Ukrainy: problemy i perspektyvy: nauk.-prakt. posib*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Fursa, S. Ya. (2006). *Tsyvilnyi-protseualnyi kodeks Ukrainy: nauk.-prakt. koment.* (Vols. 1-2). Kyiv: KNT. Vol. 1 [in Ukrainian].
- Goncharenko, V. I. (1980). *Ispolzovanie dannykh estestvennykh i tekhnicheskikh nauk v ugovolnomu sudoproizvodstve metodologicheskie voprosy*. Kyiv: Vishcha shkola [in Russian].
- Gramovich, G. I. (1987). *Taktika ispolzovaniia spetsialnykh znaniy v raskrytii i rassledovanii prestuplenii*. Minsk: MVSH MVD [in Russian].
- Ivchenko, A. O. (2003). *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy*. Kharkiv: Folio (Biblioteka derzhavnoi movy) [in Ukrainian].
- Karpov, N. S. (2008). *Kryminalistychni zasady vyvchennia zlochyynnoi diialnosti*. (dys. doktora yuryd. nauk: za specialnistiu 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].
- Kilichava, T. M. (2007). *Tsyvilne protseualne pravo: navch. posib*. Kyiv: Tsentri uchb. l-ry.
- Kostytskiy, M. V. (1997). Psykholohichna konsultatsiia yak forma vykorystannia spetsialnykh znan. *Naukovyi visnyk UAVS*. Kyiv. № 1 [in Ukrainian].
- Kravchuk, V. M. (2006). *Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho protseualnoho kodeksu Ukrainy*. Kyiv : Istyna [in Ukrainian].
- Lindmiaie, K. H. (1984). Poniatie spetsialnykh znaniy, navykov i umeni. Ispolzovanie spetsialnykh znaniy v sovetskom ugovolnomu protsesse. *Trudy po pravovedeniiu. Uchenye zapisi Tartuskogo universiteta*. Tartu [in Russian].
- Luspenyuk, D. D. (2005). *Nastilna knyha profesiinoho suddi pry rozghliadi tsyvilnykh sprav: (skladannia sud. protseual. dok. za novym TsPK Ukrainy)*. Kharkiv: Kharkiv yuryd. [in Ukrainian].
- Marchak, V. Ya. (2003). *Vykorystannia spetsialnykh psykholohichnykh znan u dosudovomu slidstvi* (dyser. kandidata yuryd. nauk za specialnistiu 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].
- Orlov, I. K. (2003). Spetsialist — eto svedushchee litso ne zainteresovannoe v khode dela. *IUstitsiia*. № 4 [in Russian].
- Petrukhin, I. L. (1964). *Ekspertiza kak sredstvo dokazyvaniia v sovetskom ugovolnom protsesse*. Moscow: Iurid. Lit. [in Russian].
- Sakhnova, T. V. (2000). *Sudebnaia ekspertiza: monohrafiya*. Moscow: Gorodets [in Russian].

- Selivanov, A. (2002). Problema zaprovadzhennia v sudovyi protses pravovoi ekspertyzy. *Pravo Ukrainy*. № 8 [in Ukrainian].
- Selivanov, A. (2002). *Problema zaprovadzhennia v sudovyi protses pravovoi ekspertyzy*. Kyiv: Pravo Ukrainy [in Ukrainian].
- Strynzha, V. (1973). *Vykorystannia spetsialnykh znan sudom*. V. Strynzha, V. Koriushko (Eds.). Radianske pravo [in Ukrainian].
- Sudova ekspertyza: normat.-pravove rehuliuвання ta nauk. koment.: navch.-dovidk. posib* (2004). Uklad. Hroshevyi, Yu. M., Tsymbal, M. L., Simakova–Yefremian, E. B. ta in. Kharkiv: Odissei [in Ukrainian].
- Surmeneva, S. V. (2009). *Uchastie psykhologa v stadii predvartelnoho rassledovaniya* (avtoref. dys. kand. yurid. nauk za spets. 12.00.09). Cheliabinsk [in Russian].
- Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy: navch. posib.* (2006). S. S. Bychkova (Ed.). Kyiv: Atika. [in Ukrainian].
- Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo Ukrainy* (2004). redkol.: Honcharenko, V. H. (holova). ta in. Kyiv: Yurinkom Inter. (Biuleten zakonodavstva i yurydychnoi praktyky Ukrainy № 5) [in Ukrainian].
- Tsyvilne sudochynstvo. Sudova praktyka* (2008). V. H. Honcharenko (Ed.). Kyiv: Yurinkom Inter. (Biuleten zakonodavstva i yurydychnoi praktyky Ukrainy. № 6) [in Ukrainian].
- Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: nauk.-prakt. koment.* (Vols. 1-2); Vol. 1 (2006). S. Ya. Fursa (Ed.). Kyiv : KNT. Vol. 1 [in Ukrainian].
- Varfolomeieva, T.V., Honcharenko, V.H., Boiarov, V.I. (2011). *Kryminalistyka. Akademichnyi kurs: pidruchnyk*. Kyiv : Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
- Vaskovskij, E. V. (2003). *Uchebnik grazhdanskogo processa*. Izd. 2-e, pererab. Moscow: Zercalo [in Russian].

И. А. Петрова, Д. А. Чекин, Е. П. Силенок

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И НЕПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ПРИМЕНЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В ГРАЖДАНСКОМ И ХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОЦЕССАХ

В статье рассмотрены виды и характеристики специальных знаний, а также правовой статус лиц, применяющих специальные знания в гражданском и хозяйственном процессах. Целью статьи является выявление существующих пробелов в гражданском и хозяйственном процессуальном законодательствах в отношении разных форм использования специальных знаний на основе анализа описания их общих черт и установления особенностей их применения в гражданском и хозяйственном процессах. Используя сравнительно-правовой метод исследования, было установлено сходство и выявлены различия субъектов, использующих специальные знания, а именно: специалиста, переводчика, педагога. Анализ норм действующего процессуального законодательства дает возможность сделать вывод о том, что в гражданском и хозяйственном процессах можно выделить ряд форм использования специальных знаний, а именно: знаний, которыми обладает суд; знаний компетентных лиц без привлечения их к участию в процессе; привлечения компетентных лиц к участию в гражданском или

хозяйственном процессе; использования результатов судебных экспертиз — заключений эксперта. Определены вопросы правового регулирования выбора кандидатуры переводчика в гражданском или хозяйственном процессе и проблема некомпетентности переводчиков в юридической терминологии. Установлены методы совершенствования участия переводчиков в процессе. Проанализированы мнения и наблюдения учёных в области права по использованию специальных знаний в этой сфере и подвергнута критике возможность проведения правовых экспертиз в судебном процессе. Установлено, что в процессуальное определение специальных знаний обязательно должно включаться их общенаучное понятие как непосредственно содержательная основа понятия процессуального, а последнее будет определять только границы и формы особенного использования этих знаний в гражданском и хозяйственном процессах, а также юридически значимые последствия такого использования. Анализ форм использования специальных знаний в гражданском и хозяйственном процессах даёт все основания считать, что помимо специальных знаний, применяемых в форме экспертизы, применяются и другие формы, которым дана развёрнутая характеристика.

Ключевые слова: специальные знания, специалист, правовые знания, консультация, медиация, гражданское судопроизводство, доказательства, средство доказывания, суд, заключение эксперта, технические знания, переводчик, педагог.

I. Petrova, D. Chekin, K. Sylenok

PROCEDURAL AND NON-PROCEDURAL FORMS OF SPECIAL KNOWLEDGE APPLICATION IN CIVIL AND ECONOMIC PROCEEDINGS

The article considers types and characteristics of special knowledge as well as legal status of persons applying special knowledge while civil and economic proceedings. The Article purpose is to identify existing gaps in civil and economic procedural legislation in relation to various forms of implementing special knowledge based on the analysis of description of their common features and identification of their application peculiarities in civil and economic proceedings. When considering the comparative legal research method, similarities and differences in entities using special knowledge, namely in a specialist, translator, teacher, were established. The analysis of norms of the current procedural legislation enables to deduce that a number of forms of special knowledge use can be distinguished in civil and economic proceedings, namely: court expertise; competent individuals' expertise without involving them in a trial; attracting competent persons to participate in civil or economic proceedings; using the results of forensic examinations: forensic reports. The issues of legal regulation for a translator candidate choice in civil or economic proceedings and the problem of translators' incompetence in legal terminology are identified. Methods for improving participation of translators in

the proceedings were established. The opinions and observations of scientists in the field of law on the use of special knowledge in the field of law were analyzed, and the possibility of conducting legal vetting while court proceedings was criticized. It was established that procedural definition of special knowledge must necessarily include their general scientific concept as direct substantive basis for the concept of procedural, and the latter will determine only boundaries and forms of this knowledge special use in civil and economic proceedings, as well as legally significant consequences of such use. The analysis of forms of special knowledge use in civil and economic proceedings provides grounds to consider that, except for special knowledge that is used in the form of forensic examination, other forms are also used which are given a detailed description.

Keywords: special knowledge, specialist, legal knowledge, consultation, meditation, civil proceedings, economic proceedings, means of proof, judge, forensic report, translator, teacher.

Надійшла до редколегії 04.08.2020

Петрова І. А., Чекін Д. О., Силенок К. П. Процесуальні та непроцесуальні форми застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 146—161. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.11>.